नं० ७१४-घ

विज्ञानतन्त्रम् (संपूर्णम्)

नं० ७१४-घ

पत्राणि ११ (एकादशानि) ११- पत्राणि

प्रश्नोत्तरमालिका

स्थि।

श्री १॥ श्रीविघ्ननाशाय नमः ॥ ॥ गुरुदेवंप्रणम्याहं गणनाथं नमाम्यहम् ॥ वा १॥
ग्देवतांनमस्कृत्य बुद्धिसिद्धिवादात्महम् १॥ श्रीभूर्द्देवता वरणप्रशादाद
नादिवरित्रवेदाः शास्त्रागमपुराणस्य सिद्धान्तमतमिदमुच्यते ॥२ अना
दिप्रकृतिपुरुषौ लीलामूर्तिः स्वरूपिणौ ॥ परमानन्दरूपिणी मायाशिव
सदाशहमोदते ३॥ वृहद्ब्रह्मा सा त्रमायाउमा विश्वेसद्रूपवान् ॥ श्रीवि
ष्णुरूपिणीशामाया यतः संसारभूवान ४॥ चतुर्विंसतितत्त्वेभ्यो गुणेनात्मे

त्मपरमात्मनावृत्ताणज्ञानत्रयस्यनाशमायायासर्वरूपिनी॥कल्याणरूपेक
ल्याणयेकल्याणगुणाकारणोनामभेदेनोत्पत्तिस्थितिसंहारकैल्यते ५॥४
संसारशाबोद्भवर्गार्मदुद्धरणात्मांसकारणात॥ सर्वब्रह्ममयिवेदाःपुरा
णागमशास्त्रकृत६॥ सर्वब्रह्मार्थयीववेसम्यक्बोधनमुच्यते॥तेनविभू
तियोगेनावतीर्णेनगवाणमुवि७॥८पुराणेनक्रिंशोसत्रेत्राणांकर्मासि
द्धिर्वेदागमे॥ दिव्यासिव्याविवेकेणलोकानांसिच्चितावितुः८॥९तत्त

वरेण नात्मा प्रकाशमानयायत्तं भूवम्॥ तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यादात्मोद्धार
स्य धारणा तदुच्यते ८॥ महाभूतादीनि चतुर्विंशतितत्त्वानि अपराप्रकृ
श्री२॥ २ तिः देहरूपेण परिणमते॥ प्राकृतिनाद्यविद्याकृताहंकारयानि तत्कर्म्म २॥
फलभोक्तृत्वचेतनत्वेस्वस्वत्वेनात्मा पराप्रकृतिः १०। आत्मा प्रभुः सुखी भव
ति॥ मिथ्याहंकाराग्निनिवेशेन प्रकृतिविवर्तवर्तिनि देहेऽस्मिन् ११॥ कर्म्मा
कर्म्मविकर्म्मणोः द्वन्द्वानुमानान्निःसंशयाः शान्तिः स्वाधिष्ठाता व्यापकः पुरुष

श्रीविज्ञानं
न्यास ॥

परमात्मा ॥११॥ सत्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः प्रकृतिसम्भवाः प्रकृतिकार्ये
न वा द्रष्टुः नः कार्यं कर्म्म कर्त्तृत्वे प्रवर्त्तते ॥१२॥ गुणकृतकर्म्माहं कर्त्तेति मिति मा
वाभिनिवेशेन जीवानां बंधनं । अपितु गुणा एव प्रकृतिकार्ये न क्षमा मा नि
सान्ति ॥१३॥ एतेभ्य आत्मसंबंधनास्तीति विविक्ततत्त्वज्ञानेन निःश्रेयसं
क्लेशाधिको भवति ॥१४॥ मनसो वृत्तिशून्यस्य स्वमेव प्रकाशमानात्पर्य
मिनोहमिति ब्रह्माकारतया स्थितिः ॥१५॥ इति श्रीविज्ञाननौकावेदे ब्रह्मवे
द योधि वे का कातीम ज्ञान प्रथमो ऽध्यायः ॥ श्रीदत्तात्रेय हमतास्ति

५३

अधोर्ध्वमध्यवर्त्तिनाम् ॥ अत्रैवावृत्तिर्येषां श्रेयःशान्तकादावन १॥ म-
नुष्यदुर्लभं जन्मलभन्ते पुण्यकर्म्मिणाम् ॥ अधिकारी चतुर्वर्गे धर्मार्थका
श्री ३॥ ममुक्तिषु २॥ मिथ्याहंकारभावेन हीयते जन्मजन्मनि ॥ चिन्तामणिसंनि
ररत्न त्यमूढयोनिषु प्राप्यते ३॥ संसारदेहकार्यार्थे परादेवी गुणाकृतत्रा ३॥
विद्यानन्दांसवधनात्मिमोहिया मोहेन जाते ४॥ संसारासारयानीहितसा
रास्ति हरिकीर्तनम् ॥ मायामोहं परित्यज्य मनुष्य हरिसर्व्वथा ५॥ कष्टा

जयसुखंसर्व्वंक्षयिरंजराभंगुरं॥ दुःखग्रामात्मकेपिवहरिभक्तिविनाध्रुवम्॥५॥ तस्मात्तजजस्वगोविंदंससारान्मुक्तिहेतवे॥ परमात्मतत्त्वसंप्राप्त्यैसत्यानानिर्म्मलम्॥७॥ संप्राप्यैतेंब्रह्मरूपंविभूतिलभतेध्रुवम्॥ ज्ञानानंदसुखसौंदर्यविलविद्याव्यापकक्रिया॥८॥ ब्रह्मणोख्यासोस्ति यीवोयंसंशारकृहेतवे॥ मायायंत्रेणजीवत्वंभोगमारभतेसदा॥९॥८॥ देहेन्द्रियप्राणार्थेवगुणाःकार्येप्रवर्त्तते॥ प्रारब्धहेतुमूढत्वेनदेहीकर्म्मा

निर्मुच्यते १०॥ कर्म्मगुणाविभागेणाविषयेन्द्रियमुच्यते॥ वैतं सन्यमात्म

भावेणासुसम्भातमोन्यसेध्रुवम् ११॥ विषयेन्द्रियगुणाकर्म्मकार्यःकारणासङ्ग

कृत॥ चिदानंदोसमात्मानमसंगमामैंवेजनोद्धरेत १२॥ द्वन्द्वभावाप्य

श्री ६॥ भावेणासत्वभावाश्चात्मभावत:॥ सर्वशानुग्रहेणादोषेणात्माविमुच्यते ५॥

५

१३॥ हिंसाकर्म्मफलाशाहि:त्यक्त्वात्मा सन्यासकृत॥ वुसनभूतमुक्ता

त्मासमाधिसुखमश्नुते १४॥ प्राप्तेसुखसमाधिस्थेसंसारामयमुच्यते॥ त:

दवस्यामुक्षपीवडीः मयार्पिवाड्डितवर्त्तते १५॥ मयार्पिर्वंहुद्धरेदात्मां
नात्मानमधःपातयेत॥ सच्चिदानंदोसमात्मानमुद्धरेत्त्वनुमाजवान्त १६॥
सर्वकर्माणि स्थिरत्वेनबद्धकर्माप्यासक्तः॥ स्वभावेर्त्तिनात्मायगतोपरिवर्त्त
तैस्सुद्धसर्वस्वभावेयामुक्तिर्नीतिसर्वथा १७॥ राजशास्त्रामशास्त्रापिसुधोगत
विनान्यथा॥ परिग्रहपरित्यागेस्वरूपंलभतेध्रुवम् १८॥ स्वरूपंपरमानंदंपर
माप्नतमश्नुते॥ वैषिकैसुखत्यागेन ऊर्म्नतत्वमुपपाद्यते १९॥ महामयोवैवि

श्रीपा॥
5

न २

केनोगमात्माविध्वंसकारकम् ॥१९॥ वैषयिकं सुखद्दुःखञ्च सुखमात्मनिरूपणाम्
॥ दुःखं त्यक्त्वा सुखं ग्राह्यं सर्वथा यत्नमावतः २०॥ गुणानां कृतगुणादोषाञ्ज्ञा
त्वान्येषु न सप्यतैयेत ॥ निरुपाधिप्रसङ्गात्मा सङ्गदोषाद्भनयेत २१॥ संगदोषैः सं
शारं नवरोत्रमतेसदा ॥ जन्ममरणादिदुःखरीतिमावेपिसेवयेत २२॥ मिथ्याभि
गानुरागेणदं नमानानितं सदा ॥ विज्ञेयोत्थानायितवेदात्मानिनप्रतीयते २३।
ज्ञात्मज्ञाग्गानन[illegible]न्या सात्सुखमात्यवलम्भेत ॥ नवरोगाश्रयोनित्यं महासंताप

कारकं

प॥

कि१

संन्यासं कुरु वात्मनः २ कर्म्मसंन्यासविनाशात्ः परलोकं न हि प्रा पा से ३
विद्याध्यात्मविना लोकात्परलोकं न हि प्राप्यते ॥ तस्मादकर्त्तृमयोगेशो द्ध रे
व सुमाज्ञावात २५॥ विद्याविद्यात्कृतं कर्म्मद्वयोः वंद्धकारणम् ॥ तस्मात्सम
न्ततः प्रात्नः (कार्यविध्वंसकारकम्) ३६ कर्म्माज्ञीकाराडुमतेत्सणजायो निष्ठुजंत
वः २७ कर्म्मयोगास्थितिर्यस्य समसत्कर्म्माखिलंकृतं ॥८॥ सुखेषाल मतेमुनिर्विकूट ५
ग्गामादपि निर्वृत्तिनितम् ॥८॥ क्रियमाणं त्वखिलं कर्म्मव्रटते प्राज्ञ ज्ञेयथा २८॥
तत्वप्रवृत्तिनिर्वृत्तिर्वाचस्त्वेह देहिनाम् ॥ इतिकृष्णद्वापरावतंशान्तिवेनावले

श्रीदे॥ 6

कय २९॥ सुखेनामुच्यतेजंगंवेच्छात्यरमात्मातत्वंप्राप्स्येध्रुवम्॥ परमात्मत्वंपरमा

नन्दं विद्धिलाशप्रत्यूसुखान्वितम् ३०॥ स्वरूपंतुल्लभिंमंशानंसनातनंशाश्वतंम

तम्॥ तस्मादेतामुद्धर्तव्यमात्मानं तत्र मयाऽर्पणं वात ३१। सर्वाकारेस्तु नस्या

नेऽप्यधिष्ठात्त्वकल्पयत्॥ सर्वाकारात्प्यधिष्ठानप्राहेवितत्प्रकाससवान् ३२। यदि

ज्ञानंतविश्वस्य मासतेयात्मयोगितेषु॥ तस्माद्धीमन प्रयत्नेन नयात्मयोगयुक्तो

भव ३३॥ संसारन्यासमाधेरागंहि त्यक्तुं प्रयाते ३३। इति श्रीदेहोद्देहविवे ६॥

चा।

का त्मोक्षा रा ध्यारगामरि तीरो ध्या यः ॥ ॥ प्रकृतपुरुषविवेकोंततत्वंवि
विक्षा वितारासमुदीरयेत ॥ विष्णुविशेषसदाशिवदेहमपिसुद्धसवाका
रेनप्रकृतिरेवपरिनमते १ ॥ कीदृशस्तत्तारोऽनत्रसंघ्याव्रह्माराडान्तर्वर्ति
र्ध्वंवर्तीनिस्थावरजङ्गमात्मिकानि भूतानिस्थावरस्तत्राद्विविधं वृहद । सू८
क्ष्मक्रमेनाकाससिखरपरिमाणुपर्यन्तानि आत्मवितरेकाणि कल्पलतादि
पर्यन्ते काष्ठिरापर्यन्तानि आत्मसंस्थितानिस्थावरानि देहरन्ध्रगप्रीदिसूक्ष्मा
त्सूक्ष्मकीटपर्यन्तानि यंगमानि ॥ एवंस्थावरजंगमात्मिकानि अनार्

समतीतानिवर्तमानानिअनंतनावीणि व त्रिकालवर्तीणि भूतानि सर्वस्य
सर्वं निरंतरं वेदं ॥ इति व्यापकत्वम् ॥ ब्रह्मादिदेहे स्थितमात्मा संसारका
ल ब्रह्मसंज्ञि वा तत्संमोह वे वर्तते ॥ इति क्षानंतानादिनि स्वरूपादिभिः मन्य
श्रो० १॥ ७ ते ॥ सूक्ष्म विभूत्यानत्वमहिव शर्वीश्वरत्वं तु । कौशल्य विज्ञानिमानमानं द १॥
मनिर्वचनीयमुमेयसून्य भित्यर्थः ॥ प्रकृतित्रिगुणनिधुवण कृतानानां
विनोद विलास रहस्य रस सुखस्य किं संख्या स्वरूपम् ॥ विद्वान स्वोपमं

५२

पुनः किं विशिष्टं ॥ सौंदर्यश्री लालित्यलावितम् किं भूत ॥ वृतेनानलव त
पुनः सौंदर्यां किं विसिष्टं ॥ अनन्तनाविलावण्यान्वितम् ॥ वलां किं विशिष्टं
अनन्तवृक्षाराउलोमविवेरखारनवलात्यरं यद्वर्तते तत्स्तुतिभिरगोचरमि
ति ॥ कृपया किं विसिष्टा ॥ अनन्तसंख्या वृक्षाराउनानावरिचयविचितवटना
वटनवानुजपटिका कृपया ॥ एवं सिष्टा त्वं अकार्ये वृक्षवपदायनी
एवं विसिष्टा या विद्या शाके रोपमीयते ॥ प्रमान्न गोचरमिति ॥ अन

ना ॥ वि२

प्री०८॥
४

तस्मिञ्शिवस्यमहात्म्यात्मांश्चनिर्व्ववनीयंजस्यनिजविभूतियोगमैस्वर्यानंतमसि
वंशश्चबह्माद्गोचरम् ॥ शिवविष्णुदेवीदेवदेवादिनां निजयोगाविभूतित्वपपरा
परभेदेनविद्धिलाशानन्दरहस्यमसुखहेतुः एकत्वम् ॥ ॥ इति श्रीप्रकृतिपुरू षे॥
षविवेकउमयोःव्याख्यायां विज्ञानातत्ववनामतृतीयोध्यायः ॥ ॥ वृक्ष्मव्याख्या
यते ॥ स्थूल। सूक्ष्म। कौशल्य। ध्यान। लय। संन्यास। योग। क्रमेनेतेषां।वि।वेक्तासि
धान्तार्थस्यमतमिदमुच्यते ॥ स्थूलंकिंविसिष्टं ॥ यतसंस्थान्यान्यत्रविस्तान्या

कामसमाहान्नेतारका: वृत्तवर्तते ॥ सूक्ष्मं किं विशिष्टम् ॥ रूपवर्जोपि सूक्ष्मः
वाह्यध्यालोचनादविंद्यो भवति ॥ कौशलं किं विशिष्टम् ॥ अनन्तवृह्माण्ड
रण्डान्तरवर्तिर्द्ध्वर्तोभिनानाभूतमात्रं एकैवात्मसूत्रेण सर्वं संग्रथितं वर्तते ॥
ध्यानं कथं भूतम् ॥ ज्ञानावधानेनात्मभावानिवेशेन सुखविदानन्दस्व
रूपयद्वं तत्त्वचिन्तनम् ॥ अभिनिशाङ्किन्त्वे कर्मकृतृहैकालेतत्रोदेसत्त्वेनाव
स्थिरत्वेलयोभवति ॥ किंवत ॥ कलंसेस्थितमनोवत ॥ संन्यासयोगयोः वि
वेकज्ञानमनुष्यते ॥ संन्यासयोगयोरेकार्थाख्यानमेवं लभ्यते ॥ योगशब्दस्य

श्री ८॥
१

ष्ठितविद्येषामावाड इति ॥ देहोहमितिबुद्धिर्येषां आत्मभावो न विद्यते ॥ गु
णाश्रितकर्मिस्याहरिसिंस्तं सिद्देहान्तपर्यंतं संन्याससंन्याससं न कार्यते ॥ के
वलस्तुतिवोधितसन्यासधर्मा कर्मिस्य कार्या देहान्तपर्यंतं तं सन्यस्य कार्यते ।
तेषामपि काशीगंगादितीर्थेविराम मुक्तिशील प्राप्यते ॥ अथवान्यत्रात्मप्रस्था
काले भगवान् भजनेन सर्वस्यमुक्तिः ॥ अथवान्यत्रात्मभावाभिनिवेसेणापर
मात्मतत्वमभेदेन वगुणाश्रितकर्मिस्याहरिसिद्देहान्तपर्यंतं संन्यासेणामु
च्यते ॥ एवं स्तुतिवोधितसंन्यासधर्मा कर्मिस्य कार्या हि देहान्तपर्यंतं सम्य

श्री ८॥

कृतेसति फलविशेषो भवति ॥ स्वर्गादूर्द्ध्वमर्य्यमातपसत्यलोकपर्य्यंतंगच्छति
तत्रात्पुनरावृत्तिर्भवति ॥ तदातत्वज्ञानंप्राप्यमुच्यते ॥ ब्रह्मानंदस्वरूपंप्राप्नोति
परमानंदंभवति ॥ ॥ इतिश्रीसंगीतसयोगयोविवेकज्ञानफलोदयनामचतु
र्थोध्यायः ॥ ॥ अथावा । विशेषपुष्पस्यलोकनाटगोवरस्यप्रकासैनिस्यावलो
कनाक्रमेणविविधसंन्यासमाह ॥ संप्रदायोच्यते ॥ मयनमती । बुद्धिवन्ती ।
अहंकारवती । तिस्रोनायिकान्रत्यकलाकात्तिर्वृपयोवरालक्षणाकृया
कलाकौसलेपृथकपृथकगतिनृत्तिंकरोति ॥ राजमती । सत्यवती । स्रोधव

ती। तस्यो नायिका नृत्यकलाकारयित्वि॥ एषा मिश्रिका वेता: नृत्यं करोति॥
मानमती। दंभमती। सुस्वरवती। तिस्रो वादिकारिणया। रूपवांत्री। रसवती।
श्री१०॥ शब्दवती। सौरभवती। स्पर्शवती। यस्य नायिका विषयग्रामपंचसंयोग। १०
10 मतसंगीतगीतमुपगीयते। रंगभूमिस्थ ऊर्ध्वधर्मध्यलोकाभ्यन्तरमपि
कानैरंजनयति। चैषां नृत्यं अवसरे स्वरूपान्मोहमपि पाययते। अमोह त्या
गन्यासेव तालत्रुटि:। एवं स्ववस्था विशेषपुमानसंन्यासीवि:ज्ञिरासंसारे

यथास्यात तथु हनिसिब्वाटिकापलच्चराम्नृत्तस्य स्वरूपं त्संन्यासं करोति ॥ मय
नमती । क्रौधवती । नृत्यावलोकराग्नेकिं विदुद्विद्येत । वुध्यवती । नित्या॰
वलोकारंभेकिं विनुछ्यति । त्रयोनृत्यावलोकरागस्वरूपात्संन्यासक्रमेन ।
देहस्यान्ते देहीनां निःश्रेयोशाधिगमो भवति ॥ पुन्याहाराद्व्यासवसा
तत्वेन । त्रयोर्निर्तिंनिवृत्तीं भवति ॥ स्वरूपानन्दे स्थितिर्योसेसंसिद्धिमिह
विंदति ॥ ॥ इति श्री नागपुरदेशाधिपनागवंशी श्रीन[illegible]सिंहनारायणरा
कारी द्देवानां विरचितायां विचित्रसंन्यासे स्वस्थितिर्नाम लोकारायसंशा २

ज्यामशाखाविज्ञाणात्तद्विविधं प्रकाशितं यगवास्थितिभूतानां प्रजस्य मयामन्या
ते तन्मरणानंदं प्रकाशितं स्माकं त्रज्ञभूयाये कल्पाते इति श्रीशांभवशा
श्री ११ ॥ स्त्रोक्तधौतरहस्यविधिविवसंन्यासो नाम पंचमोध्यायः ॥ ॥ शुभमस्तु ॥ १२॥
॥

समाप्तमिदम् विज्ञानतत्त्वम्